

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Bölgeselleşme Kapsamında Türk Dış Politikasının Etkinliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı Örneği

The Efficacy of Turkish Foreign Policy in Terms of Regionalization and the Case of the Islamic Cooperation Organization

Fatih TUNA^{a*}

^a Dr., Türkiye Tanıtım Vakfı, Uluslararası İlişkiler, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9549-9972

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 8 Haziran 2020

Kabul tarihi: 26 Ağustos 2020

Anahtar Kelimeler:

Bölgeselcilik,
Türk Dış Politikası,
İslam İşbirliği Teşkilatı,
Orta Doğu

ARTICLE INFO

Article History:

Received June 8, 2020

Accepted August 26, 2020

Keywords:

Regionalism,
Turkish Foreign Policy,
The Organisation Islamic Corporation,
Middle East

ÖZ

Bölgeselcilik üzerine yapılan çalışmalar, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmıştır. Farklı amaçlar ve belirli bir düzeni sağlamak üzere ortaya çıkan bölgesel yapılanmalar, uluslararası siyaset arenasında önemli görevler ve fonksiyonlar icra etmektedir. Bu çalışmada bölgeselleşme teorisi kapsamında Türk dış politikasının girişimleri ve etkinliği İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) özelinde incelenmiştir. 1969 yılında İİT'ye üye olan Türkiye, Orta Doğu'da ortaya çıkan olaylarda İİT ile birlikte hareket etmiştir. Türkiye ayrıca, kendi belirlediği gündem konularını da İİT düzlemine taşıyarak, bölgesel konularda kendisine destek aramıştır. İİT'nin Türk dış politikasındaki yeri bu çalışmada ele alınarak, tarihsel süreç içerisinde yaşanan olaylarda Türk dış politikasının örgüt üzerindeki etkisi ve etkinliği analiz edilecektir.

ABSTRACT

Studies on regionalism, emerged after World War II. The regional structures that emerged to provide different purposes and a certain order perform important tasks and functions in the international political arena. In this study, the initiatives and effectiveness of the Turkish Foreign Policy within the scope of regionalization theory have been examined in the context of the Organization of Islamic Cooperation (OIC). In 1969, Turkey became a member of the OIC, and it acted together with the OIC against problems. Turkey also carries its own set of issues on the agenda of the OIC into, it sought support on regional issues. In this study will be analysed the place of OIC in Turkish Foreign Policy. Also, in this study regionalism and Turkish Foreign policy will be discussed and analyzed from OIC perspective as regards political effectiveness of Turkish foreign policy.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: fatihtuna34@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Regionalism generally explained with the connection between ethnic origin religion, language and culture and historical background. After the expansion of regionalism, members of certain institutions (countries) aimed to create solid interconnections between each other (Hurrel,1996, pp.38). As a theoretical idea, regionalism became significantly more important and noticed after the Second World War. As regards international relation, regionalism has become one of the most argued and discussed subjects. Following the formation of the European Union, African union and Arab union and The Organisation of Islamic Corporation, the existence of regionalism became more evident. Regionalism provides economic integration and free travel between the member countries with a free customs union. This integration normally brings out the opportunity of having a shared political target and aim. There are various definitions of regionalism. Joseph Nye, defined the concept of regionalism as the formation of interstates of groups of countries based on regions. Even though this definition was not broadly accepted, it is obvious that regionalism is literally based on region.

Regional corporations and the process of integration are the two main subjects of rationalisation. Regional corporations and local government institutions have developed joint action plans to deal with the problems related to economy security and politics. In the Cold War era regionalism was trapped between the superpowers and the effectiveness of regionalism was framed by these superpowers. However, due to the spread of neo-liberalisation, regionalism has expanded. Following the spread of neo-liberal policies in the world, regionalism has become interpreted as a discipline under the concept of globalisation. This is because issues such as regional development and security, education are not limited to regionalisation but are under the effect of globalisation. Neo-realists prioritise the geopolitical and security concerns of the countries in the region through security and power. Neo-realists argued that regionalism should be encouraged against other alliances and forces The Rationalist approach evaluated regionalism closely with neo-realist theories. They also found regionalisation useful as regards providing solutions for existing problems between regional states. Discussing the issue further we have to consider the contrast or relation between regionalism or rationalisation, which is the subject of a different article. If we examine the recent history of Turkish foreign policy, it can be easily noticed that Turkey gives great importance to the relation between the previously mentioned regional unions.

After the foundation of the Turkish Republic, Turkish politicians started working of establishing the recognition of Turkey by the international unions. As a result of this Turkey tried to implement a diverse foreign policy. Even more significantly, when Turkey became a member of the league of Nations in 1932 it was the earliest sign of Turkey's foreign policy towards international organisations. The Balkan treaty of 1934, the Sadabat treaty of 1937 and other such political movements became the roadmap of the new republic's international policy (Bilge,2008, pp.381-82). These regional unions were initially founded on the basis of security. Naturally, these unions brought about other opportunities, such as a shared political interest, economic benefits and other common policies. In other words, the establishment of regional unions for the interest of security, also provided a strong ground for other shared interests. For example, the Baghdad treaty of 1955, formed under Turkey's initiative, was a security-based agreement, however, it also contained many other shared interests. As a result of these activities, Turkey naturally set up a strong relation within the regional countries.

Turkey, with the Arab-Israeli conflict remained generally neutral, however, from time to time made strong statements against Israel. Especially after the attacks on the Masjid Aksa, Turkey made very strong statements and condemned the action which provided highly noticed respect in the Arab world towards Turkey (Armaoglu,2005:845). Turkey became a member of "the organisation of Islamic corporation" (OIC) in 1969. In the coming years Turkey dealt with the organisation with strong importance. Furthermore, Turkey also tried to make the organisation of Islamic corporation noticed within international communities.

If we want to make an assessment of "The Organisation of Islamic Corporation" and Turkey, even though they have a had a relationship for 50 years, no decision has been taken that has made a significant mark on international relation issues. Although it's the biggest institution after the United Nation as regards number of members, its failure to form a common policy has made the institution weak. As a result of this situation, the organisation remains far from solving the problems between the member countries. Also, when there is a problem between the member countries, they are asking for help from other countries which is against the idea of "The Organisation of Islamic Corporation". The main idea of regionalism is putting the competitiveness between the member countries aside, foremost a common policy is needed which is beneficial for all. Instead, this division within the Organisation of Islamic Corporation prevents it from finding a solution to regional or international problems. Even though Turkey has a strong position within The Organisation of Islamic Corporation, due to the problems mentioned above it is far from affecting the international policies decisions. However, Turkey has an undeniable power compared to other members within the organisation. Especially during the last two decades, Turkey, in the eyes of the Arab world and Muslim world has become a significant vocal point when they are faced with a problem. Whenever there is a problem in Yemen, Iraq, Syria, Libya, Palestine or other such countries, Turkey can call upon the organisation to have an emergency meeting. However, decisions taken by "The Organisation of the Islamic Cooperation" are usually not implemented they should be due the different policies that each country has, which as a result, undermines the organisation.

In this work we will be studying the regional policy concept of the Turkish foreign policy. Additionally, the effectiveness of "The Organisation of Islamic Corporation" will be examined. While discussing the subject within the framework of regionalism at the same time I will try to explain Turkish foreign policy in the light of historical progress. I will additionally try to answer the following questions: What is the effectiveness of the regional unions that Turkey is a member off? Has Turkey made any effective policies with regions of organisations? Has Turkey reached its goals with "The Organisation of Islamic Corporation"?

Giriş

Bölgeselcilik genel olarak etnik köken, kültür, dil, din ve tarih gibi sosyal uyum ile ekonomik uyum arasında örgütsel bağ olarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Bölgeselciliğin büyümesinde sosyal, kültürel, politik ve ekonomik alanlar önemli etkiye sahip olabilir (Hurrell, 1996, ss. 38). Bölgeselleşme, II Dünya Savaşı'ndan sonra önem kazanan bir süreçtir. Akademik literatüre de bu dönemden sonra girmiş ve yoğun tartışmaların yapılmasına neden olmuştur. Avrupa Birliği (AB), Afrika Birliği, Arap Birliği, İslam İşbirliği Teşkilatı, Körfez İşbirliği Konseyi gibi kurumların ortaya çıkması bölgeselleşmeyi ortaya çıkaran yapılarıdır. Bölgeselleşme süreci, ekonomik entegrasyonun sağlanması, birlik içerisindeki ülkeler arasında serbest dolaşımın olması, gümrük birliğinin oluşması ve ortak politik hedeflerin belirlenmesine katkı sağlamıştır.

Türk dış politikası dönemsel olarak incelendiğinde bölgesel kuruluşlar ile yukarıda sayılan alanlarda işbirliği kurmak için bölgesel politikalara önem verdiği gözlenmektedir. Türkiye, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Atatürk'ün benimsediği politikalar ile uluslararası tanınma çabasına girmiştir. Bundan dolayı hem bölgesel hem de uluslararası çok taraflı bir dış politika benimsemiştir. Türkiye'nin 1932 yılında Milletler Cemiyetine üye olması gibi politikalar, uluslararası ilişkilerde etkin olmaya yönelik politikalardır. 1934 yılında Balkan Paktı, 1937 yılında ise Sadabat Paktının oluşturulması, bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi yönünde atılan önemli adımlardır (Bilge, 2008, ss. 381-82). Her ne kadar paktların kuruluş amacıyla güvenlik kaygıları ön planda bulursa da bu paktlar diğer işbirliği alanlarının oluşmasına da zemin hazırlamıştır. 1955 yılında kurulan Bağdat Paktı da güvenlik temelli olup, bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi üzerine kurulmuştur. Bundan dolayı Türkiye Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmek için bölge ile yakından ilgilenmiştir. Türkiye, Arap-İsrail savaşlarında tarafsız kalmayı tercih etse de zaman içerisinde İsrail'i eleştiren açıklamalarda bulunmuştur. Özellikle 1969 yılında Mescid-i Aksa'ya düzenlenen saldırıya sert tepki göstermesi, Arap dünyası ile ilişkilerin geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır (Armaoğlu, 2005, ss. 845). Türkiye, 1969 yılında İslam İşbirliği Teşkilatına (İİT) üye olmuştur. Daha sonraki yıllarda Türkiye, İslam İşbirliği Teşkilatı ile yakından ilgilenmeye başlamış ve bölgesel politikalarda etkinliğinin artması için uğraşmıştır. Bu çalışmada, Türk dış politikasının bölgeselleşme kavramı kapsamında İslam İşbirliği Teşkilatı özelinde etkinliği ve politikası incelenecektir. Bölgeselleşme teorisi çerçevesinde incelenecek olan konu, Türk dış politikasının tarihsel süreçler içerisinde geçirdiği dönüşümler ile analiz edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca bu çalışmada şu sorulara cevap aranmıştır: Türkiye'nin bölgeselleşme kapsamında üye olduğu kuruluşlar etkili midir? Türkiye, bölgesel örgütlerde etkili politikalar üretmiş midir? İİT ile Türkiye amaçlarına ulaşabilmiş midir?

Bölgeselcilik: Teorik Bir Çerçeve

Bölgeselcilik farklı süreci ve gelişmeyi kapsayan bir terim olarak adlandırılabilir. Toplumsal bütünleşmeyi içine alan sosyal ve ekonomik etkileşim, ortak kimlik inşası, devletler arası ekonomik entegrasyon sürecini kapsayan bölgesel örgütler aracılığıyla yapıların kurulması olarak tanımlanabilir. Bu kapsamda bölgeselcilik teorileri sosyal ve ekonomik değişimin etkilerine ve entegrasyonun getirdiği sonuçları analiz etmeye odaklanmaktadır (Hurrell, 2007, ss. 130). Bölgeselleşme örgütlerinin ortaya çıkması ile bölgeselcilik teorileri ortaya çıkmaya başlamış ve sosyal bilimlerde akademisinde çalışma konusu olmuştur.

Uluslararası ilişkiler teorileri ile bölgesel bütünleşme üzerine yapılan çalışmalar aracılığıyla ortaya yeni kuramlar çıkmıştır. 1950 ve 70'li yıllarda bölgeselcilik kavramı üzerine federalizm, işlevselcilik ve yeni işlevselcilik kuramları tartışma konusu olmuştur. Bu teorileri kısaca değinecek olursak; federalleşme, Avrupa Birliği'nin siyasi yapısını ve oluşumun ortaya

çıkardığı etkileri incelemek üzere inşa edilmiştir. Çalışma alanını ise ulus-devlet inşası çerçevesinde şekillendirmiştir. İşlevselcilik; daha çok devletler arasındaki problemleri ortadan kaldırmak, barış sürecini ortaya çıkarmak ve çatışma alanlarını yok etmek üzere şekillendirilmiştir (Söderbaum, 2011, ss.1). Son olarak Yeni İşlevselcilik ise işlevselcilik fonksiyonu ve federalizm üzerine inşa edilmiştir. Bilinen en önemli teorisyenleri Ernst Haas'tır. Bu kuramın dayandığı temel yaklaşım ekonomik bütünleşmeyi merkeze koyar. Serbest ekonomi bölgeleri ve ortak pazar oluşturulması gibi konularla bölgeselcilik konusunu açıklamaya çalışır. Bunun yanında, neo-liberalizm ve neo-realizm gibi teoriler arasında bağ kurulmaya çalışır.

Federalizm, bölgeselcilik teorilerini kullanarak Avrupa Birliği'nin meydana getirilişini ve ortaya koyduğu sonuçları açıklamaya çalışır. Buradan yola çıkarak aslında federalizmin temel konusunun Avrupa'nın bütünleşmesini merkeze alan ulus devlet inşası olduğunu söyleyebiliriz. İşlevselcilik ise barışın tesisine önem veren bir yaklaşım biçimidir. İşlevselcilik ve federalizmi ortak özelliği ise, her ikisi de ulus devlet inşasını öngörmektedir. Ancak her iki kuramında farklı yaklaşımları bulunmaktadır. İşlevselcilik daha çok uluslararası kurumların meydana getirilmesine, ticari, ekonomik, üretim gibi kalkınma sağlayacak ortak işbirliğinin geliştirilmesine odaklanmaktadır. Hatta ekonomi alanındaki birliktelik ya da işbirliği, politik alandaki amaçlardan çok daha önemlidir. Bu özelliğinden dolayı işlevselcilik, teknokratik ve bazı kesimler tarafından gerçekdışı olarak yorumlanmaktadır (Hettne, Söderbaum, 2006, ss. 4). Yeni işlevselcilik yaklaşımının temelinde ise Avrupa'nın bütünleşmesi ve gelişmesi konusu bulunmaktadır. Yeni işlevselciler ekonomik alandaki işbirliğinin ve karşılıklı bağımlılığın, politik alanda da birlikteliği sağlayacağına inanırlar. Dışsal ekonomilerde söz konusu bütünleşmeyi sağlamak metafor olarak kabul edilebilir. Bu yüzden geniş kapsamlı bütünleşmelerin olabilmesi için halkın ortak fikri ve toplumun elitlerinin konuya nasıl baktıkları yeni işlevselcilerin üzerinde çalıştığı konulardır. Bunun yanında yeni işlevselciler, ortaya çıkan bütünleşmeyle birlikte bazı kurumların da oluştuğuna inanırlar (Hurrell, 1996, ss. 58). Kurumların ortaya çıkmasıyla birlikte bölgeselleşme kendini gösterir ve söz konusu kurumlar vasıtasıyla bölgeselcilik açısından işbirliği alanları genişler ve barış ortamı sağlanmış olur.

Küreselleşme ve bölgeselleşme global dönüşüm çerçevesinde birbirlerine entegre olarak kabul edilir. Yeni bölgeselcilik adı verilen bu yaklaşımda bölgeler arasındaki entegrasyonun daha kapsamlı olduğu ve etki alanının da daha geniş olduğu ifade edilir. Neoliberal yaklaşım açısından baktığımızda yeni bölgeselcilik daha fazla katılımcıya ve daha fazla uzlaşıya dayanır. Hatta ekonomi, eğitim, kalkınma ve güvenlik gibi konularda politikaların verimli kullanılabilmesi ve çözüm üretilebilmesi için kurumsal organizasyonun gerekliliğinin altı çizilir. Neo-realistler bölgeselciliği daha çok dışardan tahlil ederler. Anarşik sistem içerisinde bulunan ülkeleri de güç için birbirleriyle rekabet eden birimler olarak tanımlarlar. Neo-realistler, bölgeselciliğin ortaya çıkmasının sebebinin, devletlerin güvenlik, ticari ve jeopolitik kaygılarla başka devletlere karşı bir araya gelme ve bir blok oluşturma olarak ifade ederler. Bu açıdan yaklaşıldığında bölgeselcilik teşvik edilmelidir (Söderbaum, 2006, ss. 8-11).

Rasyonalist işbirliği ve entegrasyon yaklaşımları ise bölgeselleşmeyi, büyük ekonomik aktörlerin ve devletlerin globalleşmenin sorunlarına karşı stratejik bir tepki olarak görmektedirler. Bu anlayışın temel dayanağı karşılıklı ekonomik bağımlılıktır. Dolayısıyla ortaya çıkacak çatışmaların ve problemlerin çözümünde kurulacak olan bölgesel ortak kurumlar önemli işlev göreceklerdir ve bu yüzden bu kurumlar güçlendirilmeli, karşılıklı bağımlılık daha da artırılmalıdır. Ayrıca rasyonalist işbirliği yaklaşımları bölgeselleşmeyi; bir araya gelmiş devletler arasındaki ortak sorunları ortadan kaldırmaya yarayan bir konsept olarak tanımlamaktadırlar. Bir yandan da bölgeselciliğin globalleşme için bir aşama mı yoksa onu

engelleyici bir durum mu olduğu yönündeki tartışmalara, bölgesel ticaret anlaşmaları, ekonomik ve sosyal kalkınma planları ve işgücü gibi konulardan hareketle genel olarak bölgeselleşmeyi faydalı kabul ederler. Aynı zamanda bölgeselleşmenin, bölgede istikrara katkı veren, güvenliği artıran bir çalışma olup olmadığı konularında tartışma yürütürler (Börzel, 2016, ss. 9-11)

Bölgeselleşmeye Orta Doğu açısından baktığımızda ise Soğuk Savaş öncesi ve sonrası ortaya çıkan politik durumlara göre farklılıkların ortaya çıktığını görülmektedir. Soğuk Savaş döneminden önce Orta Doğu'da federasyon fikri daha öne çıkmış idi. Buna sebep olarak Arap milliyetçiliğinin o dönemin şartlarında popüler olmasıydı. İsrail'in kurulması ve Arap devletlerinin İsrail ile savaş içerisinde olması, söz konusu dönemde federasyon fikrinin devam etmesine sebep olmuştur (Fawcett, Gandois, 2010, ss. 666-68). Aslında Orta Doğu'da bölgesel yapılar temel bir problemle karşı karşıya kalmaktadır. Entegrasyon açısından bakıldığında ortak düşünce etrafında olmak ve bölgesel bir anlayış oluşturmak kolay gibi gözükmemektedir. Kültür, din, dil ve tarih gibi alanlarda bölge ortak değerlere sahiptir. Ancak uygulamada ve izlenen politikalar da ittifak içerisinde hareket edilememektedir. Bu yüzden bölgeselleşme çalışmaları kapsamında ortaya çıkarılan kurumların yürüttükleri faaliyetler başarısızlıkla sonuçlanmaktadır. Bu yüzden Orta Doğu için Arts (1996) "bölgeselleşmemiş bölge" tanımı yapmaktadır. Bu çalışmalar çerçevesinde oluşturulan kurumlar askeri, ekonomik ve politik konularda ortaya çıkan problemlerin çözümünde yeterince başarılı olunamamıştır (Pinfari, 2016, ss. 2-3). Bu duruma örnek olarak 1945 yılında kurulan Arap birliğini gösterebiliriz. Barnett ve Solingel, Arap Birliğini 'başarısız olmak için mi tasarlandı yoksa tasarımın başarısızlığı mı?' sorusundan hareketle tahlil etmektedir. Onlara göre Orta Doğu'nun ilk bölgesel kurumu, başarısız olmak için tasarlanmıştır. Bunun yanında, başarısızlığın sebeplerinin iç dinamikler de aranması gerektiğini ifade etmektedirler. Çünkü söz konusu başarısızlığın sebebi otoritelerini devam ettirmek isteyen liderlerin yeterli inisiyatif almamaları olarak görülür (Barnett, Solingel, 2009, ss. 181-82). Dolayısıyla, Orta Doğu'da kurulan bölgesel örgütlerin birçoğunun başarısız olmasının altında yatan sebepler benzer yaklaşımlardan kaynaklanmaktadır şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Rolü ve Türkiye'nin Etkisi

Günümüzde İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) Birleşmiş Milletler'den (BM) sonra dünyadaki en büyük uluslararası örgütlerden birisidir. İİT 57 üye, 5 gözlemci üye ve dünya nüfusunun yaklaşık %23,2'ne ev sahipliği yapmaktadır (Worldometers, 2019). Dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %55'i üye ülkelere aittir. Genç nüfus ortalaması diğer ülkelere kıyasla ciddi anlamda farklılık gösterir (%53,5). Ancak teşkilata üye ülkelerin çoğunda yoksulluk oranları da yüksektir. Nüfusa göre gıda dağılımına baktığımızda ise tablo yine hiç de iyi değildir. Gıda açığı olan 77 ülkeden 35'i ve az gelişmiş 48 ülkeden 22'i İslam İş Birliği Teşkilatına üye ülkelerdir (Tireli, 2013, ss. 62). Bu tür farklılıklar üye ülkeler arasındaki siyasi ve ekonomik gelişmelere negatif anlamda etki etmektedir. Her ne kadar ülkeler arasında ciddi ekonomik farklılıklar bulunsa da karşılıklı çıkarlar açısından önemli imkanlar da mevcuttur. Bu bölümde İİT'nin kuruluş süreci ve olaylara gösterdiği tepkiler tarihsel bir bakış açısıyla ele alınacaktır.

1969 yılında Yahudi fanatik bir grubun Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'yı yakmak gibi bir faaliyete girişmesi, Müslümanlar açısından önemli bir karşı duruşa sebep olmuştur. Olayın ertesinde hemen 22 Eylül 1969 yılında yirmi beş İslam ülkesinin devlet başkanlarının katıldığı bir toplantı organize edildi. Toplantıda sağlanmak istenen sonuç, Mescid-i Aksa'nın güvenliğinin nasıl sağlanacağı sorusuna cevap vermek ve bu tür olayların tekrar yaşanmasının önüne geçerek Aksa'nın özgürleştirilmesini sağlamaktı. Ancak toplantı, siyasi ortamı domine eden Soğuk Savaş kültürünün etkisi altında düzenlenmişti ve toplantıda

bunun izlerini görmek mümkündür. Toplantıya katılan ülkelerin hemen hemen hepsi ya Amerikan taraftarı idi ya da Sovyet yanlısı, bir kısmı da Bağlantısızlar ile alakalı idiler. Ayrıca, İslam dünyasının iki önemli devleti Mısır ve Suudi Arabistan arasındaki uyumsuzluk doğal olarak diğer İslam ülkelerini de etkiliyordu. Bütün bu farklılıklara rağmen, ilk kez toplantı yapabilmek ve İslam dünyasındaki ideolojik, dini ve etnik farklılığın bir teşkilatın karar mekanizmasında birleşmesi yeni bir dönemin başlangıcı için önemli bir gelişmedir (İhsanoğlu,2013, ss. 44-46).

Aslında, Soğuk Savaş konjonktüründe farklı bloklarda yer almış olmalarına rağmen, Müslüman ülkeleri bir araya getiren güç, Mescid-i Aksa'nın tüm Müslümanlar için kutsal bir mekân olmasıdır. Bazı kesimlerce Suudilerin, İİT'yi Mısır'ın yükselmesi ve Arap milliyetçiliğinin yayılmasını engellemek için kurdukları iddiası öne sürülmüşse de bu iddia pek de ciddiye alınmamıştır (Alpkaya, 1991, ss.55). Bunun yanında, Müslüman ülkeler ilk kez bir araya gelerek İsrail'e karşı hep birlikte hareket edebilme anlamında da önemli bir mesaj vermişlerdir. (Oran, 2009, ss. 792).

İİT'nin kuruluşundaki temel anlayışı Kur'an'daki "ümme" fikri oluşturmaktadır. Ümme kavramı, Kur'an-ı Kerim'de ifade edildiği gibi, Müslümanlar arasında tüm dünyada dayanışmayı tavsiye eder. İİT kurulmadan önce Müslüman dünyasının bir araya getirilmesi için pek çok girişimde bulunulmuş fakat başarılı olunamamıştır.

Osmanlı Devleti'nin ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru siyasi ve askeri bakımdan zayıflamaya başlaması ile beraber İslam ülkeleri emperyalist devletler tarafından hızla sömürgeleştirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde İslamî işbirliği fikri ya da başka bir ifadeyle İslam toplumları arasında politik, sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda birlik oluşturma düşüncesi gündeme gelmiştir. İslam ülkeleri arasındaki beraberliği sağlamanın en belirgin ifadesi Hilafet düşüncesi idi. Fakat Halifeliği en son elinde bulunduran siyasi otorite olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda fiilen ortadan kalkması ve bu savaşın sonunda savaşı kazanan güçlerce Anadolu'nun işgal edilmiş olması karşısında verilen Kurtuluş Savaşını sevk ve idare eden ve bir anlamda Osmanlı Devleti'nin yerine geçen Ankara'daki yeni Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 1922 yılında önce saltanatın, daha sonra 3 Mart 1924 tarihinde ise, Birinci Dünya Savaşı'nda kimi Müslüman toplulukların "halife" unvanını da taşıyan Osmanlı sultanının yanında yer almak yerine Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan güçlere destek vermeleriyle zaten işlevsiz bir konuma düşmüş Halifelik makamının da ilga edilmesiyle ciddi bir boşluk oluşmuş, İslam birliği ve Hilafet düşüncesinin yeniden canlandırılabilmesi için pek çok arayış, toplantı ve çalışma gerçekleştirilmiştir. 1926 yılının mayıs ayında, Kahire'de Tunus, Fas, Libya Hindistan, Güney Afrika ve daha birçok Müslüman devletn katıldığı "Hilafet Konferansı" adlı bir çalışma yapılmıştır. Çalışma sonucunda Hilafet temalı toplantılara devam edilmesine karar verilmiş ve konferans birkaç yıl sonra Mekke'de tekrarlanmıştır. Ancak, nerede ise tüm Orta Doğu'nun işgal altında olduğu bir dönemde bu çalışmalardan herhangi bir sonuç çıkmamıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra "İslam Dünyası Konferansı" adıyla (*Mü'temerü'l-alemi'l İslam*) Karaçi'de tekrarlanan toplantı ile söz konusu devletlerin bir araya gelmesi için benzer çalışmalara devam edilmiştir. Ancak, İslam ülkeleri arasındaki kutuplaşmalar ve yine aralarındaki menfaat çatışmalarının yanında dönemin getirdiği politik koşullar, istenilen birliğin oluşmasını engellemiştir. 1965 yılına gelindiğindeyse, Nijerya Başbakanı Ahmet Bello, Mekke'de toplanan *Rabitatü'l Alemi'l İslam* (Türkçe anlamı?) toplantısında bütün Müslümanları bir çatı altında toplama fikrini tekrar ortaya atmıştır (Dursun, 2001, ss. 49-53).

Müslümanları bir araya getirip, siyasi bir birlik kurulması çalışmalarının yapıldığı hassas dönemde 1969 yılındaki Mescid-i Aksa pravakasyonu, bölgede gerginliği artırmanın yanında Müslümanlar açısından İslami değerleri korumak, onlara sahip çıkabilmek için bir

araya gelmek fikrini de beslemiştir. 11 Eylül 1969 tarihinde, Fas Kralı II. Hasan tüm Müslüman ülkelerin devlet başkanlarına şu mesajı göndermiştir:

Hepimiz inandığımız İslam Birliği anlayışına ve bütün dünyadaki Müslümanların, özellikle El- Aksa mescidine karşı girişilen çirkin suikast üzerine, devlet ya da hükümet başkanlarının toplanma yolundaki isteklerini dikkate alarak ve 8-9 Eylül 1969 tarihinde Rabat'ta toplanan İran, Malezya, Nijer, Pakistan, Suudi Arabistan, Somali ve Fas temsilcilerinin oluşturduğu hazırlık komisyonunun raporu doğrultusunda sizi 22-24 Eylül 1969 Tarihlerinde, Krallığımızın Başkenti Rabat'ta, El- Aksa Mescidinin uğradığı felaketi ve Kudüs şehri sorunundaki tutumlarımızı birleştirmek için yapılacak İslam Zirvesi toplantısına katılmaya davet ediyorum... (Aktaş, 2010, ss. 7-8)

Kralın bu davetinden sonra bir araya gelen (kaç adet ve hangi?) İslam ülkeleri, Kudüs özgürlüğüne kavuşuncaya kadar çalışmak üzere Cidde merkezli bir sekreteryaya kurulmasına karar verdiler (Aktaş, 2010, ss. 7-8).

Bu karar alındıktan sonra 1970'de dışişleri bakanlarının (kaç adet ve hangi ülkelerin? Katılmayan ülke oldu mu?) katıldığı bir konferans daha düzenlendi ve örgütlenme konusunda somut adımlar atıldı. Özellikle o dönem yaşanan olaylar üzerine İslam Konferansı Örgütü'nün¹ (İKÖ) kurulması konusunda karara varıldı. 1972 yılına gelindiğinde örgütün kurucu anlaşması, Dışişleri Bakanları toplantısında kabul edildi. İslam İşbirliği Teşkilatı'nın en önemli amacı, İslam Dünyasının çıkarlarını korumak ve gözetmektir (Ergül,2014:492). O dönemki adıyla İKÖ'nün Kurucu Antlaşması BM Antlaşmasınının 102. Maddesi uyarınca, 1 Şubat 1974'te BM Genel Sekreterliğine tescil edildi. İKÖ, Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 10 Ekim 1975 tarihli kararıyla da BM'de gözlemci Statüsü kazandı (Alpkaya, 1991, ss. 57).

İKÖ, ilk kurulduğu zamanlar daha çok Suudi Arabistan liderliğinde çalışma yapan bir görünümdeydi fakat bu durum tamamen maddi imkanlar sebebiyleydi. Suudiler, Mısır ve Irak'ı Arap Dünyasının liderliği açısından kendilerine rakip gördüğü için teşkilatın siyasi gücünü kullanmak istemiş, bunu yaparken de maddi açıdan teşkilatı desteklemişlerdir. İslam İşbirliği Teşkilatının merkezinin Cidde'de bulunması ve finansal olarak Suudi Arabistan tarafından desteklenmesi, kuruluş içerisinde Riyad yönetiminin bu amacı gerçekleştirmesine yardımcı oldu. Mesela, İran devriminden sonra, İran'ın rejim ihracı çalışmalarına Suudi Arabistan, İİT içindeki gücünü kullanarak karşı koymaya çalışmıştır (Özkan, 2008). Mısır'ın aynı dönemlerde (tam tarih belirtin) İsrail ile Camp David barış anlaşmasını imzalaması, Arap Dünyasından ve İslam Âleminden dışlanmasına neden oldu. Fakat, olaylar göstermiştir ki, Mısır gibi bir ülke dikkate alınmadan Orta Doğu'da ciddi hiçbir çalışma yapılamaz. Bu nedenle 1984 yılındaki Kazablanka Zirvesinde Mısır'ın daha önce askıya alınan üyeliği tekrardan aktifleştirilerek bu ülke yeniden teşkilat bünyesine dâhil edildi. 1980'lerin önemli olaylarından, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) Afganistan'a saldırısı, Libya'ya uygulanan ambargolar ve 1980-1988 İran-İrak savaşı gibi can alıcı konularda teşkilat genel olarak neredeyse hiçbir politika üretememiş, dünyaya sesini duyuramamış, inisiyatif alamamıştır. Bu durum da örgüte ciddi zarar vermiştir.

Soğuk Savaş döneminin sona ermesi ile İİT, Orta Doğu'da Arap-İsrail uyuşmazlığının çözümü için yürütülen Barış Süreci açısından ilk büyük fikir ayrılığına düştü. Genel prensip olarak 1993 Oslo Anlaşması'nı desteklemenin yanında Arap ülkeleri arasındaki görüş ayrılığı teşkilatın tutumunu olumsuz yönde etkiledi. Teşkilatın, 1990'lı yıllarda ilk göze çarpan toplantısı, 1997 yılında Tahran'da yaptığı toplantıdır. Toplantının dikkat çekmesinin sebebi, üye ülkeler arasındaki görüş ayrılıklarının bariz bir şekilde ortaya çıkması idi. Üye ülkelerinin bazılarının ve Türkiye'nin İsrail ile gelişen ilişkileri, diğerlerinin tepkisini çekmiştir. Zirveye,

¹ İslam Konferansı Örgütü 2011 yılında isim değiştirerek İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) oldu. Bu çalışmada İİT olarak belirtilen kurum eski adı olan İKÖ'yü ifade etmektedir.

bahsedilen olaylara olan tepkileri yüzünden Mısır ve Ürdün devlet başkanları katılmadılar (*Milliyet*, 9.12.1997).

Orta Doğu ve İslam ülkeleri, 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) yönelik saldırılarla tekrar dikkatleri üzerlerine çektiler. Özellikle ABD'de olmak üzere Batılı ülkelerin hemen hemen hepsinde İslam ülkelerine karşı şüphe ile bakılmaya başlandı ve bazı ülkelerde İslam karşıtı gösteriler vuku buldu. İİT bunu engellemek, dünya kamuoyuna doğru bilgi aktarmak ve İslamofobi ile mücadele etmek için bir takım politikalar geliştirdi ve uyguladı. Katar'ın başkenti Doha'da toplanan İİT dışişleri bakanları toplantısı bir sonuç bildirgesi yayınlayarak 11 Eylül saldırılarını ve İslam dünyasına olan tepkileri değerlendirdi. ABD'ye yapılan saldırıların kabul edilemeyeceği, yapılan bu saldırıların İslam ahlakı ile hiçbir bağının olmadığı vurgulandı. Bunun yanında ABD'nin İslam dünyasına karşı daha duyarlı olması istendi ve işgal hareketinin Afganistan ile sınırlı kalması gerektiği sonuç bildirgesinde vurgulandı (Çandar, 2001). Toplantı sonuç bildirgesinde ABD'nin başka hiçbir ülkeyi dikkate almaksızın tek taraflı hareket ederek Müslüman ülkelere saldırmaması uyarısı yapıldı ise de pratikte ABD tarafından dikkate alınmadığı görülmüştür. 2003 yılında Irak'ı da nükleer ve kimyasal silah üretiminin yanı sıra terör örgütlerine destek verdiği gerekçesiyle işgal eden ABD'ye karşı İİT güçlü bir duruş ve birlik ifade eden bir tavır sergileyememiştir.

Ekmeleddin İhsanoğlu, 2005 yılında İTT'nin genel sekreteri olarak kurumun başına geçmesi örgütün uluslararası ilişkilerdeki nüfuzunun artmasına yönelik yeni bir algıyı ortaya çıkarmıştır. İİT'den beklenen kurumsal reform ve Dünya kamuoyunda var olan İslam karşıtlığına çözüm üretmekti. Esasında bu dönem içerisinde İİT'nin önündeki en önemli çalışma alanı, İslam dini ile terörün bir çok kesim tarafından özdeşleştirilmesinin önüne geçmektir. Ancak yapılan ya da yapılamayan tüm çalışmalara ve bütün reform gayretlerine rağmen ciddi bir sonuç alınamamıştır. ABD'nin ortaya koyduğu Büyük Ortadoğu Projesi'nin uzantısı olan çalışmalarına karşı İİT kendi içinde bir takım politikalar üretmek istemiş, ama daha önce de belirtildiği gibi, istenen sonuca ulaşamamıştır.

Türkiye'nin İİT'ye Üye Olması ve Etkisi

Türkiye'nin 1960'lı yıllardaki dış politikası, 1950'li yıllar boyunca iktidarda bulunmuş olan Demokrat Parti (DP) hükümeti dönemindeki politikalara göre farklılıklar göstermiştir. 27 Mayıs 1960 yılında Türk Silahlı Kuvvetleri içerisindeki bir cunta tarafından gerçekleştirilen askeri darbe sonrasında DP lideri ve Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan idam edilmiştir. Darbe yönetimi, DP'nin benimsemiş olduğu politikalardan uzaklaşmışlardır. Bunun yanı sıra darbe sonrası gelen yeni siyasi liderler, DP'nin izlediği politikalara göre Batılı ülkelere karşılık çok yönlü politikalar izlemişlerdir. Örneğin, Türkiye, Kıbrıs olaylarında Batı'dan istediği desteği bulamayınca, alternatif politikalar üreterek, Orta Doğu ülkeleriyle olan ilişkilerini gözden geçirmiştir. Özellikle 1963 yılında ABD Başkanı Johnson'un İsmet İnönü'ye yolladığı mektup Türkiye'de büyük bir hayal kırıklığı yaşatmıştır. Bu sebeple Kıbrıs olaylarında destek bulmak isteyen Türkiye, Arap ülkeleri ve diğer Müslüman ülkelerle ikili ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Türkiye, bu ülkelerden BM'de Kıbrıs olayları için kendi tezine destek istemiştir. Fakat, yapılan oylamalarda istenilen desteğin elde edilememesi üzerine Türkiye, daha yoğun bir diplomasi atağı başlatarak, Arap ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi yönünde çaba sarf etmiştir (Kürkçüoğlu, 1972, ss. 138-140). Aşağıda görüleceği üzere Türkiye'nin 1960'lı yılların başından itibaren ortaya çıkan yeni dış politikasının uygulama alanında Arap coğrafyası önemli bir konumdadır. 1963 yılında Kıbrıs'ta Türklere yönelik yapılan katliamlar ve Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahaleye yönelik destek arayışlarında yeni İslam Dünyası önemli bir alan olmuştur (Aykan, 1993, ss. 101).

5-10 Haziran 1967 (6 Gün savaşı) Arap-İsrail savaşında Türkiye'nin Arap ülkelerine yönelik izlediği politikalar yukarıda ele aldığımız politikalar doğrultusunda gerçekleştiği için Arap devletleri tarafından takdir edilmiştir. Aslında Türkiye'nin Arap ülkeleri ile ilişkileri, daha doğrusu Arap ülkelerinin Kıbrıs konusundaki desteğini almasını sağlayan asıl olay, 21 Ağustos 1969 yılında Mescid-i Aksa'nın yakılmak istenmesi üzerine toplanan İslam Zirvesi Konferansına Türkiye'nin katılması ile olmuştur. Bu vahim olay karşısında tüm İslam alemi ile birlikte Türkiye'nin resmi olarak ortaya koyduğu tepki dikkat çekmiştir. Zirveye Dışişleri Bakanı İ. Sabri Çağlayangil katıldı (Armaoğlu, 2005, ss. 845). Enteresandır ki zirve için daveti Devlet Başkanı olarak Cevdet Sunay almıştı. Fakat Türkiye'nin laik bir ülke olduğunu ifade eden Sunay, isminde "İslam" geçen bir konferansa katılmayı düşünmediğini açıklamıştır. Diğer taraftan hükümet ise konferansa katılmayı hem iç hem de dış politikadaki gelişmeleri değerlendirmek ve nüfuz gücünü arttırmak için bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Bu yüzden de Dışişleri Bakanlığı düzeyinde katılmayı uygun görmüştür. Kamuoyunda Türkiye'nin böyle bir toplantıya katılmasına yönelik eleştirilere dönemin Başbakanı Süleyman Demirel şöyle cevap vermiştir:

Rabat'taki toplantının dini değil siyasi bir toplantı olduğunu, toplantıya İslam devletlerinin katılacak olmasının Türkiye açısından laikliğe aykırı herhangi bir eylem teşkil etmeyeceğini, böyle bir düşüncenin İslam ve Müslüman kelimelerinin bulunduğu her yerden kaçmayı gerektireceğini, Rabat toplantısına katılmanın Türk Dış Politikasına aykırı olmadığını değerlendirmekteyiz (Oran, 2009, ss. 791-95).

Türkiye, İslam İşbirliği Teşkilatı'nın teşkilat yapısına yönelik çalışmalarının başladığı Mart 1970'te yapılan toplantıya alt düzeyde temsil edilmiştir. Türkiye, sekretarya çalışmalarına katılmak istemediğini belirtmesinin yanında, Teşkilat Genel Sekreterliğine çekince mektubu göndererek bu örgüt bünyesinde alınacak kararlara kendi anayasa ve dış politika ilkelerine uygun oldukları sürece riayet edeceğini belirtmiştir.

1970'li yıllar boyunca Türkiye İslam ülkeleri ile ilişkilerini sürekli olarak geliştirmenin yanında İİT'nin faaliyetlerinin pek çoğuna katılım sağlamış, önemli katkılarda bulunmuştur. 1974'te Kıbrıs'a yapılan çıkarmayla birlikte ABD başta olmak üzere Batılı ülkelerle ilişkiler yara almıştır. Gerilen ilişkiler neticesinde başta Amerika olmak üzere Batılı ülkeler, Türkiye'ye birtakım ambargolar uygulamıştır. Böyle bir ortamda Türkiye'nin yardım istediği Arap ülkeleri de sessiz kalmış, Libya dışında kimseden destek gelmemiştir.

Türkiye, Kıbrıs olaylarının devam ettiği bir dönemde, İİT'nin kurucu üyesi olması sebebiyle, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) 1975 yılındaki 6. Dışişleri Bakanları İslam Konferansı toplantısında Kıbrıs'taki Türk topluluğunun temsilcisi olarak davet ettirmeyi başarmıştır (Aykan, 1995:48-70). Toplantıya Türk Federe Devleti Başkanı Rauf Denktaş ve Kıbrıs müftüsü konuk olarak katıldı. Denktaş, burada bir konuşma yaparak görüşlerini anlattı ve Türkiye'nin gayretleri ile konferans sonuç bildirgesinde Türkiye'ye Kıbrıs konusunda destek açıklaması yapıldı (Oran, 2009, ss. 792-94). 1976 yılına gelindiğinde KKTC, İslam İşbirliği Teşkilatı Dışişleri Bakanları toplantılarına, 1981 yılından itibaren ise Devlet Başkanları düzeyindeki zirve toplantılarına katılmaktadır. Yine 1991 yılında, İstanbul'da icra edilen İslam İşbirliği Teşkilatı Dışişleri Bakanları Toplantısı'nda Türkiye'nin gayretleri ile KKTC'nin gözlemci statüsü güçlendirilmiş, İİT'nin tüm komite ve İslam Kalkınma Bankası gibi kuruluşlarıyla birlikte çalışabilmesine olanak sağlanmıştır (KKTC, 2019).

Genel olarak 1970-80 yıllar arasında Türkiye-İİT ülkeleri arasındaki ilişkiler ele alındığında Türkiye'nin önceliğinin ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi olduğu görülmektedir. 1973 Arap-İsrail savaşlarında ortaya çıkan petrol krizinin Türk ekonomisini olumsuz etkilemesi üzerine Türk yetkililer İİT'ye üye ülkeler ile iletişime geçerek ortaya çıkan olumsuz tablonun giderilmesi için yoğun çaba içerisine girmişlerdir. Türkiye'nin bu dönem içerisinde İİT'nin toplantılarına aktif katılımı bu örgütle işbirliği hem politik hem de ekonomik konularda geliştirmek isteğinin göstergesidir. Siyasi işbirliği düzeyinde, Türkiye'nin Arap-İsrail

çatışmasında Arap davasına aktif desteği, özellikle Filistin meselesinde Türkiye'nin değişen politikasında belirginleşmiştir. Türkiye ilk kez Filistin halkının ulusal bağımsızlık ve egemenlik konusundaki hakkını açıkça tanımıştır. Bu duruma ek olarak 1979'da Ankara'da Filistin Kurtuluş Örgütü temsilciliği açılmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye, uluslararası platformlarda Siyonizmi ırkçılık olarak tanımlamış ve Arapları bu konuda desteklemiştir (Aykan, 1993, ss. 104-105).

1980'lerle birlikte Türkiye, Orta Doğu ülkeleri ile ilişkilerini ciddi anlamda geliştirme sürecine girmiştir. Türkiye, SSCB'nin Afganistan'ı işgali üzerine 25-27 Ocak 1981 tarihinde ve sonrasında yapılan toplantılara Başbakan düzeyinde katılım göstermeye başladı (Armaoğlu, 2005:847). O tarihe kadar değişik sebeplerden dolayı ya da salt Kemalizm anlayışından dolayı hâkim olan tek yanlı Batıcı anlayışla yürütülen dış politika, Turgut Özal'la birlikte çeşitlilik kazanmaya başlamış ve İslam ülkeleri ile belli bir yakınlaşma sağlanmıştır. Yeni dönemle birlikte Türkiye bölgesel anlamda liderlik açısından aktif rol oynayama başlamış, aynı zamanda Avrupa değerlerini yakalamaya da çalışmıştır. Türkiye, uyguladığı yeni dış politika anlayışı sayesinde Batı'nın uyguladığı ambargolara karşı İİT'nin imkanlarını kullanarak ekonomik anlamda çok önemli kazanımlar elde etmiştir (Ataman, 2003, ss. 49-64).

Türkiye, uzun yıllardır devam ettirdiği Batı'yla yakın ilişkilerinin yanında İİT ile de ilişkilerini geliştirmiş, hatta İİT'nin uluslararası olaylarda etkin rol alması için gayret göstermiştir. Bulgaristan'da 1985'te Türklere yapılan insan hakları ihlallerine karşı İİT harekete geçmiş ve olayları kınaması sağlanmıştır. Bunu yaparken Türkiye'nin iddiası; İİT'nin tüm Müslümanları savunması gerektiği ve bunun bir imtihan olduğudur. İİT Genel Sekreteri Şerafettin Pirzade o dönemde basına yaptığı açıklamada, "İslam âleminin Bulgaristan'da yaşayan Türklerin halklarının gasp edilmesine müsaade etmeyecektir" diyerek gerekli desteğin verileceğini belirtmişti (Tercüman, 07.03.1985). Aynı dönemde Türkiye Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in katıldığı İİT zirve toplantısında Bulgaristan'daki olayları gündeme getirerek üye ülkelerden dayanışma ve destek istemiştir (Milliyet, 27.01.1985).

1980'li yıllar Türkiye-İİT arasındaki işbirliği ve Türkiye'nin etkisinin başladığı dönem olmuştur. İİT'nin Türk Dış Politikasındaki önemi artmaya başlamıştır. Özellikle 1980 askeri darbesinden sonra ekonomik gelişimi ve istikrarı sağlamak için İİT'ye üye ülkeler ile ikili ilişkileri geliştirme çabası içerisine girilmiştir. Türkiye genel olarak ekonomik ve ticari ilişkiler alanında İslam ülkeleriyle ilişkileri geliştirmek ve İslam ülkelerinin yatırımlarını çekmek istemiştir (Aykan, 1993, ss. 106).

Soğuk Savaş sonrası 1990'larda Balkanlarda meydana gelen olaylarda Türkiye, her zamanki gibi İİT'yi aktif rol almaya davet etmiştir. Özellikle Bosna Hersek konusunda Türkiye, İİT'nin bu ülkeye uygulanan silah ambargosunu kaldırmak için Batılı ülkelere baskı uygulamasını istemiştir. İİT'nin Dışişleri Bakanları toplantısını Türkiye'nin icra etmesi nedeniyle o dönemde İİT'nin aktif olarak devreye girmesi sağlanmıştır. Haziran 1992 tarihinde ise, 5. Olağanüstü İslam İşbirliği Teşkilatı Dışişleri Bakanları Zirve Toplantısı yapıldı. Türkiye'nin ve Bosna Hersek'in arzuladığı kararlar toplantının sonuç bildirgesine konuldu. Nihai olarak Sırbistan'ın Müslümanlara yönelik izlediği politikalar ve uyguladığı katliamların kabul edilemez olduğu ifade edildi. Ayrıca BM göreve çağrılarak Sırbistan'a yönelik ambargonun uygulanması ve eğer bu durum sonuç vermezse, askeri güç unsurlarının kullanılması gerektiği hususunda karar kılındı (Akmani, 2015, ss. 139-156). İlerleyen zamanlarda taraflar arasında yapılan girişimler sonucu Dayton Anlaşması imzalanmış, Türkiye de İİT'yi Barış Uygulama Konferansı'nın yürütme kurulunda temsil etmiştir.

2000'li yıllardan itibaren Orta Doğu ülkeleriyle ilişkiler tamamen seyir değiştirmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) iktidarları ile birlikte Orta Doğu ülkeleriyle işbirliğinde ciddi gelişmeler ortaya konmuştur. Türkiye, İİT'nin daha etkin olması gerektiğini her

platformda dile getirirken örgüt ile ilişkilerini hızla geliştirmeye çalışmıştır. 2004 yılında İİT Genel Sekreterliğine Ekmeleddin İhsanoğlu'nun getirilmesi ile Türkiye'nin teşkilattaki ağırlığı önceki dönemlere göre daha fazla arttı. Siyasi alanlarda gelişen ikili ilişkilerin etkisi ekonomi ve kültürel alanlara da yansımıştır. Türkiye, benimsediği bu politikaların faydasını, 2008 yılında patlak veren küresel ekonomik bunalım sonrası Arap ülkelerinden gelen yatırımlarla görmüştür. Türkiye, bu krizde daralan Batı pazarının zararını İslam ülkeleri ile ticaret yaparak atlatmaya çalışmıştır.

Sonradan "Arap Baharı" olarak anılacak olan, 2010 sonlarında Tunus'ta başlayan ve pek çok Arap ülkesini etkisi altına alan protesto ve isyan dalgaları esnasında İİT istenilen etkiyi gösterememiştir. İİT'nin pasif kalmasındaki en büyük etken, Arap liderlerinin olaylara bakışı ve halkın taleplerine yönelik istekleri göz ardı ediyor oluşlarıydı. Özellikle Körfez ülkelerindeki yöneticiler diğer ülkelere bu konuda oldukça müdahil olmuş, taraf tutarak bu ülkelerin bir an önce istikrara kavuşmasını engelleyici adımlar atmışlardır. Başta Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) olmak üzere, bölgede nüfuz mücadelesi veren ülkeler, Arap Baharı'nın yaşandığı ülkelerdeki iç karışıklıklardan faydalanarak farklı muhalif grupları desteklemiştir. Böylece muhalifler, kendi amaçlarının yanı sıra ve bazen de kendi amaçları dışında hareket ederek, destek aldıkları ülkelerin politikaları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Daha önce Orta Doğu'da bir tür istikrar adası olduğu öne sürülen Körfez ülkeleri, Arap Baharı sürecinde kendi aralarında da anlaşmazlık içine düşmüşlerdir. Bu durum İİT içerisinde de kendisini göstermiş ve birlik içerisinde tek sesten ziyade kamplaşmalar gözlenmiştir (Baabood, 2014, ss. 42-48). Örneğin, Katar 2017 yılında diğer Körfez ülkeleri ve Mısır tarafından kuşatılmış ve ikili ilişkiler kesilmiştir. Sebep olarak ise Katar'ı diğer ülkelerin içişlerine karışması, terörü desteklemesi gibi doğruluğu tartışmalı olan ithamlardır. Gerçekte ise Katar'ın diğer Körfez ülkelerin aksine Arap Baharı sürecinde gösteri yapan halkları desteklemesi ve bu yönde politikalar izlemesidir. Ayrıca, Katar'ın 2013 yılında Mısır'da Müslüman Kardeşler üyesi Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'ye yönelik Mısır savunma bakanı el-Sisi'nin yaptığı darbeyi desteklememesi Suudi Arabistan ve BAE'nin tepkisini çekmiştir.

Türkiye, Arap Baharı'nın başlangıcından günümüze değin, halkın taleplerinin dinlenilmesi ve yerine getirilmesi konusunda görüş bildirmiştir. İİT'nin tüm toplantı ve görüşmelerinde bu görüşlerini savunmuş, gerekli adımların atılması için uğraşmıştır. Bu konuda ilk olarak 2011 yılında Libya'da başlayan olaylar sırasında Kaddafi'yi kınayan bildirinin çıkmasında önemli rol oynamıştır (OİC, 2011). Ayrıca, İİT, BM Güvenlik Konseyi kararı ile Libya'da uçuşa yasak bölge oluşturulması fikrini savunmuştur. Türkiye, Libya'ya yönelik silah ambargosunun sağlanması için oluşturulan donanmaya savaş gemisi desteği de vermiştir (Kuşoğlu, 2012, ss. 22). Türkiye, Yemen ve Suriye konusunda diğer İİT üyeleri ile farklı tutumlar geliştirmekte olduğundan, İİT'yi aktif olarak Arap Baharı sürecine müdahil kılmada zayıf kalmıştır. Ayrıca, İran ve Suudi Arabistan'ın da İİT içerisinde kamplaşma oluşturmaları, İİT'nin ve Türkiye'nin İİT içerisindeki başarısını kısıtlamıştır. Buna ilaveten Türkiye-Katar ve Mısır -Suudi Arabistan ile BAE cephesinin farklı politikalar izlemesi İİT'nin başarısını olumsuz etkilemiştir. Katar-Türkiye cephesi Arap Baharı sürecisini desteklerken, diğer ülkeler karşıt gruplarda yer almıştır. 2012 yılında, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu, Suriyeli muhalifleri destekleyen ülkelerin girişimleri ile Suriye'nin İİT'deki üyeliği askıya alınmıştır. Bu gelişmelerin ardından, İİT içerisindeki gruplaşmalardan dolayı örgütün etki kapasitesi sahadaki çatışmaları sonlandıramayacak kadar azalmış ve İİT'nin rolü birtakım olumsuzlukları kınamaktan öteye gidememiştir (Castillo, 2014, ss. 18-20).

İİT'nin Arap Baharı sürecinde işlevsizliğe neden olan bir başka etken ise Mısır'da yaşanan gelişmelerdir. İİT'nin (hangi yıl?) seçimle başa gelen Muhammed Mursi'ye yapılan darbeye sessiz kalması, İİT'nin uluslararası alandaki algısını olumsuz etkilemiştir. Suudi Arabistan ve BAE öncülüğünde İİT'nin Mısır'a yönelik açıklamaları darbeyi yöneticilere

destek olarak algılanmıştır. Türkiye ise Mısır'da yaşanan olaylara sert tepki göstermiş, iktidarı ele geçiren askeri yönetimin lideri Sisi'yi Mısır'ın devlet başkanı olarak tanımayacağını açıklamıştır (AA, 2013).

14-15 Nisan 2016 tarihinde İstanbul'da yapılan 13. Olağan İslam Zirvesi kapsamında Türkiye, 2016-19 yılları için İİT'nin dönem başkanlığı sıfatını Mısır'dan devraldı. Türkiye'nin İİT dönem başkanlığında İslam dünyasındaki sorunların başında gelen Yemen, Suriye, Irak-Şam İslam Devleti (İŞİD), Irak, Filistin ve mültecilerin durumu gibi Müslüman dünyasında vuku bulan birçok sorunun çözümü için uğraş verdiği bilinmektedir. Ayrıca Avrupa ve dünya genelinde yükselen İslam'a yönelik korkunun (İslamofobi) körüklenmesi gibi ayrımcı yaklaşımlar da İİT'nin temel gündem maddeleri olarak Türkiye'nin uğraş verdiği konuların başında gelmiştir. Bunun yanı sıra, Türkiye dönem başkanlığı süresince düzenli olarak kadın konferanslarının yapılmasını kararlaştırmıştır. İİT'nin kadın ve kadın haklarına önem vermesi kurumun uluslararası camiadaki etkisini pozitif anlamda değiştirmeyi amaçlamıştır.

Yukarıda ele alınan bilgiler doğrultusunda Orta Doğu'da bölgeselleşme, Soğuk Savaş öncesi ve sonrası ortaya çıkan politik konseptlere göre şekillendiği için Türkiye de politik çıkarlarına göre hareket etmiştir. İİT'nin ortaya çıkmasında şüphesiz bölgeselcilik bloklaşmasının da etkisi bulunmaktadır. Soğuk Savaş döneminde dünya nasıl iki kutuplu eksenlere ayrılmışsa Orta Doğu bölgesi de kendisini bu ayrım içerisinde bulmuştur. SSCB ve ABD yanlısı devletlerin kendi aralarında mücadele etmeye başlaması, İslam dünyasının ortaya çıkan sorunlar karşısında birlik içerisinde hareket edememesine ve çözüm üretmemesine neden olmuştur. Bu yüzden İİT'nin ortaya çıkmasında bölgeselleşme mantığının olduğunu görebiliriz. Bölgeler arası entegrasyon ile üye ülkelerin aralarındaki sorunları uzlaşmacı bir tavır ile İİT çatısı altında çözebilecekleri varsayılmıştır. Neoliberal bakış açısının öne sürdüğü bu düşünce, daha fazla katılımcı ile uzlaşmaya dayalı bir işbirliğini öngörmektedir. Türkiye ise bu açıdan bakıldığında İİT'ye üye olması ile birlikte nüfuz alanı kazanmıştır. Ortaya çıkan sorunları İİT organlarında gündeme getirerek sorunların çözümü için arayış içerisinde olmuştur.

Bölgeselciliğe yönelik neorealist yaklaşım; devletlerin jeopolitik, güvenlik ve ticari kaygılarla başka devletler ya da ittifaklara karşı işbirliği içerisine girdiğini belirtir (Söderbaum 2006;8-11). Bu düşünce çerçevesinde Türkiye'nin 1970-80 yılları arasındaki dış politikasında yaşanan olaylar neorealist bakış açısıyla ele alınabilir. Türkiye'nin Kıbrıs konusunda Batı ve ABD'den farklı politikalar izlemesi, içerisinde bulunduğu Batı ittifakları tarafından sorgulanmıştır. Ayrıca bir Batı ittifakı olan Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (NATO) Türkiye'nin bu politikasına aykırı görüş belirtmesi, Türkiye'yi farklı politika mecralarına sürüklemiştir. Bu süreçte Arap dünyası ile ilişkilerin geliştirilmeye başlanması Türkiye'ye farklı opsiyonlar sunmuştur. Bu nedenle güvenlik ve ekonomi alanlarında Batı'nın olumsuz yaklaşımlarına maruz kalan Türkiye, ortaya çıkan olumsuz durumlara alternatif üretmek için İİT'ye üye ülkeler ile ikili ilişkilerini geliştirerek Kıbrıs konusunda kendisine destek bulmayı amaçlamıştır.

Rasyonalist iş birliği ve entegrasyon yaklaşımları da bölgeselleşmeyi, devletlerin ve ekonomik aktörlerin globalleşmenin zorluklarına karşı stratejik bir tepki olarak görmektedirler. Bu görüşe göre temel faktör, karşılıklı ekonomik bağımlılıktır. Ortaya çıkacak sorunları ve çatışmayı çözmek için kurulacak bölgesel ortak kurumları güçlendirmek ve karşılıklı bağımlılığı arttırmak gerekmektedir (Börzel, 2016, ss. 9-11). Orta Doğu ülkelerinin ekonomik olarak birbirlerine bağımlılığı iktidarda bulunan kişiler üzerinden kurulmuştur. Genellikle Arap ülkelerinin gelirleri yeraltındaki fosil yakıtlara bağlı olduğu için ülkeler arasındaki ticaret daha çok Batılı ülkeler lehinedir. Ayrıca, yeraltı kaynakları olmayan Arap ülkeler, ekonomik geliri zayıf olan ülkelerdir. Bu nedenle ekonomik yönden güçlü olan ülkeler, zayıf Arap ülkeleri

üzerinde kolayca hegemonik güç kurmaktadır. Suudi Arabistan'ın kendisinden zayıf Arap ülkeleriyle olan ilişkileri bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Türkiye açısından bakıldığında ise rasyonalist işbirliği ekonomik olarak Türkiye'nin ihracatta çeşitlendirmeye gitmesini kolaylıkla açıklamaktadır. Türkiye, İİT ülkeleri ile ekonomik ilişkilerini geliştirmek için yoğun çaba içerisine girmiştir. Fakat, İİT içerisindeki gruplaşma ekonomik ilişkilerin gelişimin istenen düzeye çıkmasını engellemektedir. Örneğin, İran'ın Irak'ta güçlü bir nüfuzla sahip olması, Suudi Arabistan'ın diğer bazı Arap ülkelerinde etkili olması nedeniyle, Türkiye'nin bu iki ülke ile çatışması durumunda bozulan siyasi ilişkilerin ekonomiye de çok ciddi yansımaları olabilmektedir.

İnşacı teoriler ise bölgeselleşmeye; bölgesel farkındalığa ve bölgesel kimliğe, belirli bir bölgesel topluma ait olma hissine ve "kavramsal bölgeselcilik" olarak adlandırılan şeyeye odaklanır. Aynı zamanda inşacı teoriler bölgeselleşmedeki kolektif düşünceyi ve anlayışları aktörlerin çıkarlarını nasıl etkilediği üzerinde durur. Bu yüzden inşacılık, egemenlik, ekonomik ve ortak çıkarın olduğu alanlarda bölgeselcilik desteklemektedir (Hurrel,1996, ss. 58-60). Bu perspektiften bakıldığında Türkiye, İİT'yi bölgesel konularda rol almaya davet etmiştir. 1985 yılında Bulgaristan Türklerine karşı yapılan insan hakları ihlallerine karşı İİT'yi harekete geçirmesi, uluslararası kamuoyunun oluşması bakımından önemlidir. Yine 1990'larda Balkanlarda ortaya çıkan Müslüman toplumlara karşı işlenen insanlık suçlarına karşı da İİT'yi sorumluluk almaya davet etmiştir. Türkiye izlediği politikalar ile İİT'ye bu dönemlerde yön verebilmiştir. 11 Eylül saldırıları sonrası Batı'da yükselen İslam karşıtlığı söylemlerine karşı politika üretilmesinde de Türkiye öncü rol oynamıştır. Fakat, 2010 yılında Arap Baharı olaylarının başlaması ile birlikte İİT'nin en etkili olacağı zamanlarda pasif kalması, üye ülkelerin İİT çatısı altında uzlaşmadan ziyade birbirlerinden uzaklaşmalarına neden olmuştur. Türkiye İİT'nin aktif olarak Arap Baharı sürecinde rol almasını sağlamaya çalıştıysa da bunda başarılı olamamıştır. Nihayetinde, İİT'ye üye olan ülkeler kendi iktidarlarını korumak için, halkların taleplerine cevap vermeleri yönünde Türkiye tarafından yapılan çağrıya kulak vermeme yoluna gitmişlerdir. Türkiye de sonunda, İİT'ye destek olmaya devam etmekle birlikte, diğer üye ülkelerin yaptığı gibi kendi ajandasını takip etmiştir.

Sonuç

Bölgeselcilik ve bölgeselcilik teorileri akademik sosyal bilimler literatüründe büyüyen ve gelişen bir alan olarak yer almaktadır. Avrupa Çalışmaları, Uluslararası İlişkiler, güvenlik ve Uluslararası Politik Ekonomi çalışmalarıyla etkileşim içerisinde. Bölgesel iş birliği ve entegrasyon süreci bölgeselleşmenin iki ana yapı taşıdır. Bölgesel iş birliği örgütleri ile hükümetler arası kurumlar da ekonomik, politik ve güvenlik alanında sorunları çözmek için ortak eylem planları geliştirmişlerdir. Soğuk Savaş döneminde iki süper gücün arasında sıkışan ve etkinliği bu güçler çerçevesinde olan bölgeselleşme, neoliberalleşmenin yayılması ile kendisine daha fazla yer bulmuştur. Neoliberal politikaların benimsediği çok yönlü katılımcıların artması, bölgeselciliğin küreselleşme disiplininin altında yer alan çalışma disiplini olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Çünkü bölgesel kalkınma, güvenlik, eğitim gibi konuların bölgeselleşme ile sınırlı kalmayıp, küresel bir etkiye de açık olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Neorealistler ise bölgeselcilik güvenliğini ve güç üzerinden yorumladıkları için bölge ülkelerinin jeopolitik ve güvenlik kaygılarını ön planda tutar. Başka ittifaklara ve güçlere karşı bölgeselleşme teşvik edilebilir görüşünü savunmaktadırlar. Rasyonalist işlevselci yaklaşımlar ise bölgeselleşmeyi neorealist teorisyenler ile yakın çizgide değerlendirmektedirler. Bölgeselleşmeyi bölge devletleri arasında var olan sorunların çözümü için faydalı bulmaktadırlar.

Yukarıdaki düşünceler çerçevesinde İİT ve Türkiye'nin konumu ele alındığında İİT yaklaşık yarım asırlık bir tarihe sahip olmasına rağmen, dünya gündemine fark yaratacak ya da

hiç değilse üye ülkelerin lehine sonuç doğuracak bir karar almaktan ve gündem belirlemekten uzak gözükmektedir. Sahip olduğu üye sayısı açısından ele alındığında, BM'den sonra dünyadaki en kalabalık ikinci kuruluş olmasına rağmen, etkili politika üretme konusunda başarısız olduğundan kurum, doğal olarak pasif bir yapı oluşturmaktadır. İİT, Müslüman ülkeleri ya da Müslüman halkları etkileyen olaylar konusunda özgün politikalar üretemeyip, gayri-müslüm ülkelere yardım istemesi İİT'nin kuruluş felsefesine ve bölgeselleşme teorilerinin açıkladığı prensiplere ters düşmektedir. Bölgeselleşmedeki temel mantık üye ülkeler arasındaki rekabeti ikinci plana atarak ortak politika oluşturmak ve benimsemektir. Oysa İİT içerisinde gruplaşmanın olması, ortaya çıkan bölgesel ve küresel sorunlara çözüm bulma olanağını ortadan kaldırmaktadır. Türkiye ise İİT'ye üye olduktan sonra etkili bir şekilde kullanmaya çalışmıştır. Özellikle 1980'li yıllardan sonra neoliberal politikaların yaygınlaşmasından sonra Türkiye, İİT'ye olan bakış açısını bu kavram çerçevesinden yürütmüştür. Rasyonalist işbirliğinin öne sürdüğü ekonomik kalkınma ve karşılıklı ekonomik bağımlılık Türkiye ile İİT'ye üye ülkeler arasındaki temel politikalardan birisi olmuştur. Türkiye'nin serbest piyasa ekonomi modeline geçmesi, ekonomi alanında yatırımlara ihtiyaç duyması, İİT çatısı altında İslam ülkelerinin yatırımlarına ihtiyacı ortaya çıkartmıştır. Bu çalışmada da görüldüğü üzere bölgeselleşme teorileri kapsamında Türkiye'nin dönemsel olarak izlediği politikaları farklı teoriler açısından ele alınmıştır. Çalışma genel olarak belirli bir dönemi incelemeye yönelik için belirli bir bölgeselcilik teorileri üzerinde durmamıştır. Bu yüzden tüm süreci teoriler yardımıyla ele almıştır.

Sonuç olarak Türkiye, İİT içerisinde etkili bir güç olsa da henüz istenilen kararların ve uluslararası kamuoyunun oluşturulmasında yeterli olamamaktadır. Fakat, İİT içerisindeki diğer üyeler ile karşılaştırıldığında yadsınamayacak bir gücü de elinde bulundurmaktadır. Arap halkları ve Müslüman dünyasında meydana gelen olaylarda adeta onların dış dünyaya açılan bir sesi olmaktadır. Yemen, Irak, Suriye, Libya, Filistin, Myanmar ve Somali gibi birçok ülkede meydana gelen insanlık dışı olaylar karşısında İİT'yi acil olarak toplantıya çağırabilmektedir. Her ne kadar bu konularla ilgili İİT tarafından bir karar alınsa da üye ülkelerin farklı politikalar benimsemesi, alınan kararların uygulama başarısına gölge düşürmektedir.

Kaynakça

- Anadolu Ajansı (2013). Hitler sandıktan çıkabilir diye sandığı mı kaldıralım, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/hitler-sandiktan-cikabilir-diye-sandigi-mi-kaldiralim/231631> (Erişim, 25.07.2020).
- Akmani, H. (2015).* Yugoslavya'nın dağılma sürecinde Türkiye'nin iç siyasi durumu ve dağılmaya yaklaşımı, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3:16, ss. 139-156.
- Aktaş, M. (2010). Türkiye İslam Konferansı Örgütüne Üye Midir? *9 Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11:9, ss.1-97.
- Alpkaya,G.(1991). Türkiye ve İslam Konferansı Örgütü, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.XL VI, ss.55-70.
- Armaoğlu, F. (2005). *20.YY Siyasi tarihi* (Cilt: II), İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Arts, P. (1999). The middle east: A region without regionalism or the end of exceptionalism? *Third World Quarterly* 20 (5): 911-925.
- Ataman, M. (2003). *Özalist dış politika: Aktif ve rasyonel bir anlayış*, *Bilgi Dergisi*, sayı:2, ss.49-64.
- Aykan, M.A (1995). The OİC and Turkey's Cyprus cause, *The Turkish Yearbook*, vol:XXV, ss.48-70.

- Baabood, A. (2014). Gulf Countries and Arab Transition: Role, Support and Effects, *IEMed. Mediterranean Yearbook*, pp.42-48.
- Barnett, M. & Solingen, E. (2007). 'Designed to fail or failure of design? The origins and legacy of the Arab League. In A. Acharya & A. Johnston (ed), *Crafting cooperation: regional international institutions in comparative perspective* (pp.180-220). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bilgili, M (2008). Sadabat paktı, *DİA, cilt:35*, ss. 381-382.
- Börzel, T.A. (2016) Theorizing regionalism: cooperation, integration and governance, in Börzel & Risse, T (ed) *The Oxford handbook of comparative regionalism* (pp 41-64). Oxford: Oxford University Press.
- Castillo, V. (2014). The Organization of Islamic Cooperation in contemporary international society. *Revista Electrónica De Estudios Internacionales, Revista Electrónica de Estudios Internacionales, Issue 27*.
- Çandar, C (2001). İKÖ ve Türkiye'nin Müslümanları, <https://www.yenisafak.com/arsiv/2001/ekim/12/ccandar.html> (Erişim:29.12.19).
- Dursun, D. (2001). İslam Konferansı Teşkilatı, *DİA, cilt:23*, ss.49-53.
- Kürkçüoğlu, Ö. (1972). *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna karşı politikası:1945-70*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Fawcett, L. & Gandois, H. (2010). Regionalism in Africa and the middle east: implications for eu studies, *Journal of European Integration*, 32:6, pp.617-636.
- Hettne, B & Söderbaum, F. (2006). Theorising comparative regionalism: bridging old divides, *Comparative Regional Integration*, pp. 1-26.
- Hurrell, A. (1996) Regionalism in theoretical perspective, In Fawcett & Hurrell (ed) *Regionalism in world politics: Regional organization and international order* (pp.37-73). Oxford: Oxford University Press.
- İhsanoğlu, E. (2013). *Yeni yüzyılda İslam Dünyası: İslam Konferansı Teşkilatı,1969-2009*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KKTC, (2019) <https://mfa.gov.ct.tr/tr/dis-politika/uluslararası-orgütler/oic/> (Erişim: 29.12.2019).
- Kuşoğlu, B. (2012). 'Libya Arap baharına NATO katkısı', *Yasama Dergisi, Sayı:22*. ss.100-120.
- Milliyet Gazetesi Arşiv.: 9.12.1997.
- Milliyet Gazetesi Arşiv: 27.01.1985.
- Oran, B. (2009). *Türk dış politikası 1918-1980, Cilt:II*, 15. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.
- OİC, (2011) Speech Of His Excellency Prof. Ekmeleddin Ihsanoglu Secretary General Of The Organisation Of Islamic Cooperation <https://www.oic-oci.org/docdown/?docID=530&refID=47>.
- Özkan,M. (2008). İslam Konferansı Örgütü: Sorular ve sorunlar, <http://metkan.blogspot.com/2008/01/islam-konferansi-orgutu-sorular-ve.html> (Erişim: 28.12.2019).
- Pinfari, M. (2016). Regional organizations in the middle East, *Oxford Handbooks Online*. Available at

<https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935307.001.0001/oxfordhb-9780199935307-e-86> (Accessed date: 28.12.2019).

Söderbaum, F. (2011). Theory of regionalism. In Beeson, M & Stubbs, R (ed) *The Routledge handbook of Asian regionalism* (pp.1-23). New York: Routledge.

Tireli, M & ořkun, S & Kunduracı, N. (2013). İİT ölkeleri ve Türkiye'ye ait sosyal göstergeler ile insani gelişim göstergeleri arasındaki ilişkinin karşılaştırmalı analizi, *Sosyal Politika Çalışmaları, Cilt: 7:30* ss.61-87.

World Population (2019) <http://www.worldometers.info/world-population/>

Tercüman Gazetesi Arşiv: 07.03.1985.